

Poëzie op steen in Athene

Mathieu de Bakker

Griekse en Latijnse Taal en Cultuur, Universiteit van Amsterdam

m.p.debakker@uva.nl

Niels Koopman

Het 4e Gymnasium Amsterdam

koopmanniels@gmail.com

Paul van Uum

Radboud Docenten Academie, Raboud Universiteit Nijmegen

p.vanuuum@docentenacademie.ru.nl

Saskia Willigers

Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat

saskiawilligers@gmail.com

Abstract

This contribution discusses a selection of remarkable verse inscriptions from the city of Athens. Such inscriptions should not be evaluated as subliterate pieces of poetry exclusively relevant within their local, spatial context. Instead, we argue that it makes sense to compare them with other poetry known from antiquity. We point at formal and thematic relationships between poems known from stones and via manuscripts, and also analyse a few Athenian verse inscriptions from Roman times that clearly reflect literary developments known from Hellenistic and Second Sophistic periods.

Keywords: Greek inscriptions, literary epigrams, funerary inscriptions, dedications, horos inscription

1   **Introductie**

In de openingsbijdrage van dit themanummer behandelen we enkele opmerkelijke versinscripties, die de bezoeker van de stad Athene kan bezichtigen. In een stad die bekendstaat om haar monumentale architectuur en sculptuur, vallen deze teksten niet direct op. In sommige gevallen vallen ze in het niet bij hun monument, en in andere gevallen zijn de letters vervaagd of beschadigd. Ook staan de inscripties niet altijd prominent opgesteld. Niettemin bieden ze een mooie, tekstuele aanvulling op elk onderwijsprogramma dat de archeologie, (kunst)geschiedenis of literatuur van Athene bestudeert. Hieronder geven we bij elke behandelde versinscriptie aan waar je die kunt vinden. Vervolgens besteden we aandacht aan inhoudelijke en stilistische aspecten en plaatsen we de teksten voor zover mogelijk in hun historische en archeologische context.¹

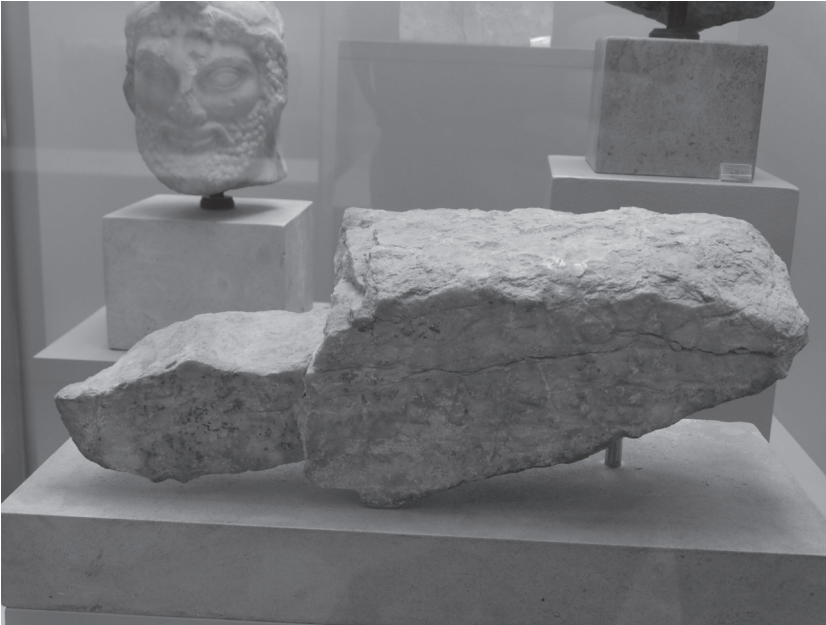
Versinscripties beslaan slechts een fractie van het totaal aantal inscripties dat we over hebben uit de antieke wereld. Uit Athene en omstreken zijn verhoudingsgewijs iets meer exemplaren bekend, maar ook hier gaat het slechts om een minderheid.² De meeste versinscripties dateren uit de archaische en klassieke periode en betreffen inscripties op grafmonumenten en – iets minder vaak – wijgeschenken.³ Maar ook uit hellenistisch en Romeins Athene zijn versinscripties bekend, waaronder enkele bijzonder interessante gevallen, die we in dit artikel zullen behandelen.

De meeste versinscripties uit Athene en omstreken zijn gepubliceerd in de verschillende delen van *Inscriptiones Graecae (IG)* (zie de bijdrage ‘Saxa Loquuntur’ van Van Nijf aan het eind van dit nummer), maar we kunnen ook terecht in corpora die specifiek gericht zijn op poëzie. Het

1 De inscripties in dit artikel maken deel uit van het onderwijsprogramma in het kader van de cursus ‘Griekse epigrafie op locatie in Athene’, die sinds 2008 jaarlijks wordt aangeboden aan masterstudenten en promovendi in samenwerking met het Nederlands Instituut in Athene. Saskia Willigers, Niels Koopman en Paul van Uum namen deel aan de cursus van 2012 en baseerden hun bijdragen aan dit artikel op hun werkstukken.

2 Bing en Bruss (2007: 3-4) melden voor de archaische periode in Attica (tot 500) een percentage van ca. 25% van het totaal aantal inscripties (113 op een totaal van ongeveer 450). In de 5^e eeuw neemt dit percentage af tot ca. 8% (123 op een totaal van ongeveer 1.500) en in de 4^e eeuw tot 4% (206 op een totaal van ca. 4.900). De getallen zijn gebaseerd op een vergelijking van de overzichten en schattingen van Hedrick (1999) met het *CEG* van Hansen (zie onder). Wel moeten we een slag om de arm houden: sommige inscripties zijn zo fragmentarisch overgeleverd dat ze niet met zekerheid als versinscriptie geïdentificeerd kunnen worden.

3 Afgaande op Bing en Bruss (2007: 3-4) komen we tot en met de 4^e eeuw voor onze jaartelling uit op 264 versinscripties op graven en 174 op wijgeschenken. Andere opschriften zoals decreten en wetten werden standaard opgesteld in proza.

Afbeelding 1. Restant van de sokkel van de beeldengroep van de tirannenmoordenaars, met restanten van een inscriptie die ook door Hefaïstion wordt geciteerd. Foto: Natalia Elvira Astoreca. Ephorate of Antiquities of the city of Athens – Ancient Agora Museum, ACSA Archive. Copyright © Hellenic Ministry of Culture and Sports Archaeological Receipts Fund. (N. 3028/2002).

meest recente is de tweedelige *Carmina Epigraphica Graeca* van Hansen (1983-1989, afkorting: *CEG*). Net als in de *IG*-delen is elke inscriptie hierin voorzien van een lemma en commentaar in het Latijn. Voor grafgedichten wordt daarnaast veel gebruikgemaakt van het eerste deel van de *Griechische Vers-Inschriften* van Peek (1955), en van zijn *Griechische Grabgedichte* (1960, inclusief Duitse vertaling en korte aantekeningen bij de teksten). Deze werken zijn deels thematisch en deels chronologisch opgebouwd. Ook heeft Peek inscripties opgenomen die we alleen kennen omdat ze worden geciteerd in literaire bronnen, zoals Herodotus en Thucydides.⁴ We moeten bij Peeks werk wel op onze hoede zijn omdat hij fragmentarische inscripties soms nogal vrij aanvult. Een voorbeeld hiervan vinden we bij een zwaar beschadigde inscriptie die bezichtigd kan worden in een vitrine op de benedenverdieping van het kleine, maar rijke museum van de Klassieke Agora in Athene, in de Stoa van Attalus (zie afbeelding 1).

4 Voor een recenter en vollediger overzicht van inscripties die we kennen dankzij citaten in bronnen tot en met de 4^e eeuw voor onze jaartelling, zie Petrovic (2007).

De steen is zwaar beschadigd, maar we kunnen niettemin de naam ‘Harmodios’ ontcijferen en zien dat we te maken hebben met het oude Attische alfabet (zie de bijdrage van De Bakker 2021 aan dit nummer). Dankzij dit aanknopingspunt weten we dat we te maken hebben met de sokkel van de beeldengroep van de tirannenmoordenaars Harmodios en Aristogeiton, die zich op de Agora bevond.⁵ We kennen de eerste verzen van deze inscriptie uit een handboek over metriek van de tweede-eeuwse grammaticus Hefaistion (*Encheiridion* 15, editie Consbruch):

ἰἔ μέγ' Ἀθηναίοισι φόος γένεθ' ἠενικ' Ἀριστο/γείτον ἡίππαρχον
 κτεῖνε καὶ ἡαρμόδιοισι.
 [~~~~~ / ~~~~~πα]τρίδα γἔν ἑθέτεν.

Echt een groot licht ontbrandde voor Athene toen Aristogeiton en Harmodios Hipparchos doodden. .... maakten zij hun vaderland.
 (CEG 430 = IG I³, 502)

Hefaistion citeert deze inscriptie niet uit interesse in de tirannenmoordenaars, maar omdat hij wil laten zien dat je een naam met een jambische structuur zoals Aristogeiton in een dactylisch metrum kunt plaatsen door hem over twee verzen te verdelen. Hefaistion schrijft het epigram toe aan Simonides, maar deze aanname wordt betwijfeld. Peek heeft voorgesteld om voor πατρίδα het adjectief ἰσόνομον te lezen, waardoor de slotzin zoiets zou betekenen als ‘zij maakten hun vaderland democratisch’.⁶ Op het eerste gezicht lijkt deze lezing plausibel omdat de Atheners Harmodios en Aristogeiton zagen als wegbereiders van hun democratie. Toch is de aanvulling gewaagd omdat er geen enkele fysieke aanwijzing voor is en ook omdat de associatie van de termen ἰσονομία en ἰσόνομος met de Atheense democratie pas uit de latere 5^e eeuw bekend is.⁷ Tegenwoordig zijn uitgevers voorzichtiger en durven bij versinscripties alleen aanvullingen te maken als ook de steen zelf aanknopingspunten biedt.⁸

5 Een kopie van deze beroemde beeldengroep bevindt zich in het Nationaal Archeologisch Museum van Napels. Voor een recent, goed onderbouwd voorstel voor de oorspronkelijke locatie van de sokkel op de Agora, zie Baltés (2020).

6 SEG 10, 320.

7 Voor het probleem van dergelijke anachronistische aanvullingen, zie Raaflaub (2000).

8 Bij decreten met vaste formules ligt dit anders. Zie hiervoor de bijdrage van Mathieu de Bakker (2021) aan dit nummer.

2 Versinscripties op graven

Er is een duidelijk verband waarneembaar tussen versinscripties uit de archaïsche en klassieke tijd en de Griekse literatuur uit dezelfde periode. Al in de vroegste versinscripties zien we een dactylisch metrum en in de archaïsche tijd zien we het elegisch distichon (combinatie van een dactylische hexameter en een pentameter) in gebruik als standaardvorm, hoewel incidenteel ook andere versvormen, zoals jamben, worden aangetroffen. Schrijvers als Herodotus en Thucydides duiden dergelijke versinscripties aan als ‘epigram’ (bijvoorbeeld Herodotus 7.228.4; Thucydides 6.54.7). Hoewel dit letterlijk ‘opschrift’ betekent en daarmee in principe naar elke mogelijke inscriptie verwijst, blijft het woord epigram specifiek in gebruik om korte en compact geformuleerde graf- en wijdingsinscripties aan te duiden. Mede door hun metrum en hun dichtelijk taalgebruik markeren deze epigrammen de monumenten waarop ze ingegraveerd zijn. Ze geven extra glans aan de schenker van een wijgeschenk of beschrijven een overledene in termen die doen denken aan het epos. Een voorbeeld van zo’n grafepigram vinden we op de sokkel van de zogenaamde *Anavyssos Kouros* (zie afbeelding 2), een archaïsch beeld uit de tweede helft van de 6^e eeuw voor onze jaartelling ter ere van een overleden strijder met de naam Kroisos. Heden ten dage staan sokkel en beeld opgesteld in het Nationaal Museum in Athene (zaal 13).

στῆθι : καὶ οἴκτιρον : Κροῖσο
 παρὰ σῆμα θανόντος : / ἦόν
 ποτ’ ἐνὶ προμάχοις : ὄλεσε
 θῶρος : Ἄρες.

Blijf staan en ween bij het graf van de overleden Kroisos, die eens onstuimige Ares in de voorste linies ten val bracht.

(IG I³, 1240)

Het epigram ter ere van Kroisos – niet te verwarren met de Lydische koning uit de *Historiën* van Herodotus⁹ – is zo goed bewaard dat we zelfs nog verfsporen terugzien in de letters, wat erop wijst dat de tekst in de Oudheid veel beter leesbaar was. Woorden en woordgroepen worden middels interpunctie (:)

9 Mogelijk betrof het een lid van de familie van de Alkmeoniden, die hun rijkdom volgens de traditie dankten aan koning Kroisos (Herodotus 6.125). Zie Thonemann (2016: 164) inclusief noot 48 voor verdere verwijzingen.

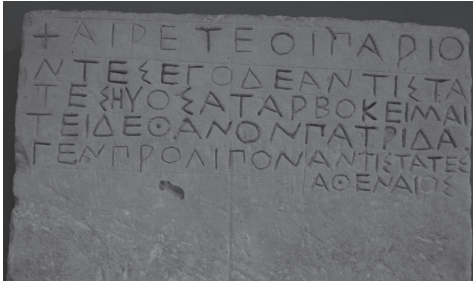
Abbeelding 2. Inscriptie op de sokkel van de Anavyssos Kouros (links) en de Anavyssos Kouros in het Nationaal Museum in Athene (rechts). Foto's: Onno van Nijf. Ephorate of Antiquities of the city of Athens – National Museum. Copyright © Hellenic Ministry of Culture and Sports Archaeological Receipts Fund. (N. 3028/2002).

van elkaar gescheiden, een gewoonte die in de 5^e eeuw zal verdwijnen.¹⁰ De letters zijn groot en goed leesbaar uitgehakt op regels die van elkaar gescheiden worden door een duidelijke, kaarsrecht getrokken lijn. Het epigram zelf is opgesteld als een zuiver elegisch distichon, met inachtneming van de gebruikelijke caesuren.¹¹ De voorbijganger wordt aangespoord om te rouwen om Kroisos en ondertussen zijn mooie, getrainde mannenlichaam te bewonderen. Kroisos, zo vertelt het epigram, sneuvelde 'eens' (ποτε), 'in de voorste linies' (ἐνὶ προμάχοις) en in het heetst van de strijd (θόρος Ἄρης). Met 'eens' (ποτε) creëert de dichter van het epigram afstand in tijd tussen de overledene en de bezoekers van zijn grafmonument. De beide formules die daarop volgen vinden we herhaaldelijk in het Homerische epos.¹² Kroisos' sterven wordt zodoende gepresenteerd als een heroïsche dood, vergelijkbaar met die van epische helden als Hektor, Patroklos of Sarpedon. Deze eervolle dood op het slagveld zien we terug als thema in contemporaine literatuur, en komt bijvoorbeeld ter sprake in een elegie van Tyrtaeus uit Sparta:

¹⁰ Zie voor een uitgebreid overzicht van interpunctie en symbolen in Attische inscripties Threatte (1980: 72-98).

¹¹ De ε en ο worden in het Attisch alfabet tot 403 voor onze jaartelling ook gebruikt voor respectievelijk ει [ē], η en ου [ō], ω. Voor meer details, zie ook de bijdrage van Mathieu de Bakker (2021) aan dit nummer.

¹² ἐνὶ προμάχοισι(): Homerus, *Ilias* 4.25 en 458; 15.522; 17.590; 18.456; 19.414; *Odysee* 18.379. θοῦρος Ἄρης: Homerus, *Ilias* 5.507; 24.498.

Afbeelding 3. Grafinscriptie ter ere van een Athener die overleed op Aegina. Foto: Mathieu de Bakker. Ephorate of Antiquities of the city of Athens – Epigraphical Museum, Athene. Copyright © Hellenic Ministry of Culture and Sports Archaeological Receipts Fund. (N. 3028/2002).

Τεθναμένοι γὰρ καλὸν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα
ἄνδρ' ἀγαθὸν περὶ ἧ πατρίδι μαρνάμενον.

Want het is mooi om het leven te hebben gelaten, in de voorste linies
gevallen als een dapper man, strijdend omwille van zijn vaderland.
(Tyrtaeus, *Fragment 10 West*, regel 1-2)

In Kroisos' geval wijzen de combinatie van het kourosbeeld en het epigram op een ideaal dat hoog in het vaandel stond. Geen offer was mooier dan de heroïsche dood voor de eigen stad, en aan mannen als Kroisos konden anderen een voorbeeld nemen.¹³

Een vergelijkbaar sentiment, maar dan minder fraai verwoord, vinden we ongeveer honderd jaar later in een inscriptie opgericht ter ere van een Athener die gestorven was op het nabijgelegen eiland Aegina (zie afbeelding 3). Dit monument staat heden ten dage in het Epigrafisch Museum van Athene en steekt kwalitatief mager af bij het kunststuk ter ere van Kroisos:

χαίρετε οἱ παριό-
ντες ἐγὼ δὲ Ἀντιστά-
τες ἠυὸς Ἀτάρβο / κείμαι
τεῖδε θανόν, πατρίδα
γὲν προλιπόν. Ἀντιστάτες
Ἀθηναῖος.

Gegroet U die voorbij gaan. Maar ik, Antistates, de zoon van Atarbos, lig hier begraven, gestorven na mijn vaderland te hebben verlaten. Antistates uit Athene.
(*IG I³*, 1503)

¹³ Voor een uitgebreide, contextualiserende behandeling van het Kroisos-opschrift, zie González González (2019: 37-56).

De zorg die aan de dag is gelegd in de inscriptie op de sokkel van Kroisos ontbreekt hier. De letters zijn minder regelmatig ingekerfd, de regellijnen minder recht getrokken, en de metriek raakt in het eerste vers kant noch wal door het negeren van elisie en het incorporeren van de eigenaam Antistates, die niet te verenigen valt met het dactylische metrum. Maar ook hier is een Athener gestorven, en mogelijk eveneens voor zijn vaderland, dat in de verzen genoemd wordt. Historisch zou je dan een verband kunnen leggen met de conflicten tussen Athene en Aegina in het midden van de 5^e eeuw. In dit epigram worden Antistates' afkomst en vader genoemd, zoals gebruikelijk is in grafinscripties (zie de bijdrage van Onno van Nijf 2021 aan dit nummer). Bij Kroisos was dat kennelijk niet nodig omdat hij beroemd genoeg was of omdat zijn beeld onderdeel uitmaakte van een groter monument ter ere van zijn familie en zodoende makkelijk geïdentificeerd kon worden.

Het aardige aan grafinscripties uit de archaische en klassieke periode is dat ze ons vaak heel direct duidelijk maken wat de functie was van poëzie in het antieke stadslandschap. De gedichten maakten deel uit van de grafmonumenten en onderstreepten hun eeuwigheidswaarde via vaste elementen, die verwoord werden met uitdrukkingen ontleend aan de epische en elegische poëzie.¹⁴ Onno van Nijf gaat in zijn bijdrage aan dit themanummer nader in op deze vaste 'topoi' en laat ook zien op wat manieren de teksten de passerende lezer uitnodigen om een stem te verlenen aan het monument.¹⁵ Wij behandelen hieronder nog twee grafinscripties die om andere redenen markant zijn.

De eerste betreft een versinscriptie voor Anaxilas uit Naxos, die stamt uit de tweede helft van de 6^e eeuw voor onze jaartelling. De inscriptie (zie afbeelding 4) is te bezichtigen op de binnenplaats van het Kerameikos-museum in Athene. Zij bevindt zich op een sokkel van ongeveer een meter breed. Het beeld dat erbij hoorde – vermoedelijk een zittend figuur – is helaas verloren gegaan.¹⁶

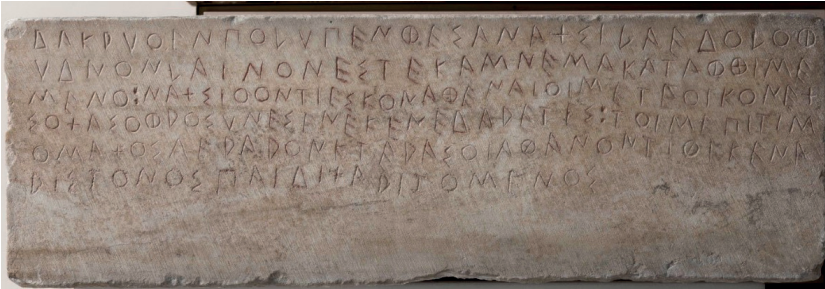
Δακρυόεν πολυπενθές Ἀναχσίλα ἐδ' ὀλοφ|υδνόν
 λάϊνον ἔστεκα μνῆμα καταφθι|μένο·
 Ναχσίο ὄν τίεσκον Ἀθηναῖοι μετ'άοικον

14 Pas later in de Oudheid ontstaat het idee dat teksten duurzamer zijn dan het monument waarop ze geschreven staan (voor de klassieke verwoording *aere perennius*, zie Horatius, *Carmina* 3.30). Voor de variatie in het gebruik van deze *topoi* al naar gelang de overledene oud, jong, man of vrouw was, zie Tybout (2003).

15 Zie voor dit onderwerp ook de bijdragen van Schmitz, Tueller en Vestrheim aan de bundel van Baumbach, Petrovic en Petrovic (2010).

16 Voor een volledige bespreking van het monument, zie Willemsen (1963).

Afbeelding 4. Archaische grafinscriptie voor Anaxilas uit Naxos. Foto: S. Mavrommatis. Ephorate of Antiquities of Athens, Kerameikos. Copyright © Hellenic Ministry of Culture and Sports Archaeological Receipts Fund. (N. 3028/2002).

ἔχ|σοχα σοφροσύνες εἴνεκεν ἐδ' ἀρετῆς·
 Τῶι μ' ἐπὶ Τιμ|όμαχος γεραρὸν κτέρας οἶα θανόντι
 θῆκεν Ἀ|ρίστονος παιδι χαριζόμενος.

Hier sta ik, vol met tranen, rouw en jammerklachten als stenen monument van de gestorven Anaxilas, een metoik uit Naxos, die de Atheners boven allen eerden vanwege zijn verstandigheid en dapperheid. Voor de gestorven zoon van Ariston richtte Timomachos mij op, een eerbiedwaardig gedenkteken als blijk van waardering en dank.

(IG I³, 1357)

Via het epigram spreekt het monument in de eerste persoon tot de voorbijganger en betreft deze zodoende bij de rouw voor de overleden Anaxilas (wiens naam hier in de genitivus staat, met de Dorische uitgang -ᾱ). Dit verdriet is groot (πολυπενθῆς) en daardoor zichtbaar (δακρύνειν 'vol tranen') en hoorbaar (ὄλοφυδνόν 'vol jammerklachten'). Opnieuw is de taal ontleend aan de epische poëzie. Het adjectief ὄλοφυδνός wordt bijvoorbeeld gebruikt om aan te geven dat iemand spreekt onder rouwbeklag (bijvoorbeeld in de *Ilias*, waar Sarpedon bij gelegenheid woorden 'vol jammerklachten'; spreekt, *Ilias* 5.683: ἔπος δ' ὄλοφυδνὸν ἔειπε).¹⁷

De rode verf in de letters van de inscriptie is uitstekend bewaard en stelt ons in staat om de werkwijze van de steenhouwer nauwkeurig te volgen. Wie de inscriptie goed bekijkt, ziet dat het eerste, foutieve 'με' in καταφθι|με|μένο (2-3) niet is voorzien van verf. De steenhouwer realiseerde

¹⁷ Vergelijk *Ilias* 23.102; *Odyssee* 19.362. Voor πολυπενθής, zie bijvoorbeeld *Ilias* 9.562-4; *Odyssee* 14.386; 23.15.

Afbeelding 5. Verwarring over de spelling van het woord 'metoik' in de grafinscriptie voor Anaxilas. Foto: Saskia Willigers. Ephorate of Antiquities of Athens, Kerameikos. Copyright © Hellenic Ministry of Culture and Sports Archaeological Receipts Fund. (N. 3028/2002).

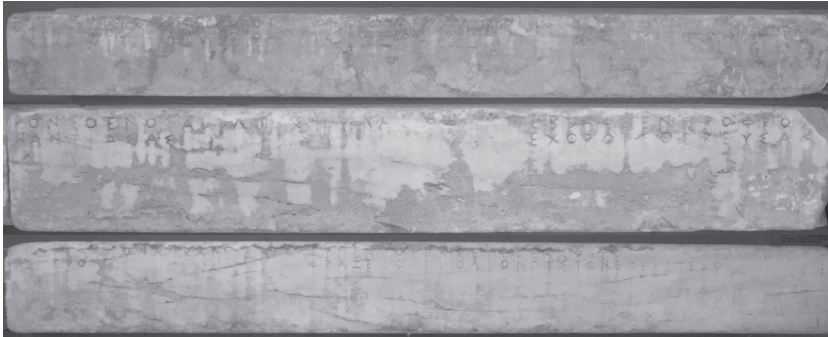
zich deze vergissing dus pas na het inhakken en corrigeerde haar door alleen het tweede 'με' in te kleuren met verf. Daarnaast zien we twijfel bij de spelling van het woord 'metoik' aan het eind van vers drie: staat daar nu *μετάοικον* of *μετέοικον*? De steenhouwer lijkt er aanvankelijk niet uit te zijn gekomen en een A en E over elkaar heen te hebben gehakt (zie afbeelding 5).

De oorzaak van de verwarring is gelegen in het feit dat bij het samengestelde woord *μέτοικος* onder normale (niet poëtische) omstandigheden sprake is van elisie (*μετά > μετ-*). Omwille van het metrum koos de dichter van het epigram echter voor het rekken van de lettergreep (*diectasis*). De vermoedelijk nog vagelijk hoorbare slotklinker van *μετά* kreeg daarmee de waarde van een korte lettergreep. Hoewel Willemsen, de eerste uitgever van de inscriptie, ervoor koos om een E te lezen, bewijzen de verfesten het tegendeel. Baba (1984) zag dat van de over elkaar gehakte letters alleen de A is voorzien van verf, wat pleit voor *μετάοικον*.

De spellingskwestie is des te interessanter omdat het hier de vroegste attestatie van het woord 'metoik' betreft. Via de handschriftelijk overgeleverde literatuur kennen we 'metoik' vooral uit de 5^e en 4^e eeuw, bijvoorbeeld uit de redevoeringen van Lysias, die zelf een van de bekendste metoiken van Athene was (bijvoorbeeld Lysias 12.6; 27).¹⁸ De zojuist genoemde Baba betoogt dat de inscriptie daarom gedateerd moet worden na de hervormingen van Kleisthenes (508-507 v.Chr.), toen de status van metoik in Athene formeel werd vastgelegd.¹⁹ De volksvergadering zou Anaxilas 'metoik' als een eretitel hebben toegekend (zie vers 3: Baba vat dit op als '... die de Atheners eerden

¹⁸ De vroegste attestatie in de literatuur betreft Aeschylus, *Perzen* 319 (472 v.Chr.). Voor andere vroege attestaties van 'metoik' in inscripties, zie *IG IX I² 3: 717*, een verdrag tussen Chaleion en Oianthe uit het midden van de 5^e eeuw, waarin we de Dorische dialectvorm *μεταφοικέοι* aantreffen (regel 6) en *IG I³ 244* (kolom C regel 8), een wettekst uit de Attische *deme* Skambonidai uit ca. 460 voor onze jaartelling.

¹⁹ Voor meer informatie over metoiken, zie Whitehead (1977), die deze inscriptie drie keer en passant noemt.

Afbeelding 6. Marmeren blokken van een staatsgraf ter ere van gesneuvelde Atheense hoplieten. Op de blokken staat een enigmatische inscriptie genoteerd.

Foto's: Saskia Willigers. Ephorate of Antiquities of the city of Athens – Epigraphical Museum. Copyright © Hellenic Ministry of Culture and Sports Archaeological Receipts Fund. (N. 3028/2002).

als metoik'), mogelijk vanwege zijn militaire verdiensten. Hiertegen pleit dat we 'metoik' elders niet aantreffen als eretitel. Daarnaast wijst het iteratieve imperfectum τίεσκον erop dat Anaxilas gedurende langere tijd in hoog aanzien stond en niet eenmalig 'geëerd werd' met de titel metoik. Historisch ligt het dan iets meer voor de hand om Willemsen (1963) te volgen en een verband te leggen met de ondergang van de tirannie van Lygdamis op Naxos (524 v. Chr.) en de goede banden die de Peisistratiden onderhielden met Naxos (zie Herodotus 1.64.1-2). Mogelijk was Anaxilas in die periode naar Athene verhuisd en had hij zich daar verdienstelijk gemaakt.

De laatste vroege grafinscriptie die we hier behandelen betreft een mysterieus epigram voor gesneuvelde Atheense soldaten uit het midden van de 5^e eeuw voor onze jaartelling. De tekst is geïnscribeerd in drie langwerpige marmeren blokken (zie afbeelding 6), die gevonden zijn op de Kerameikos en nu tentoongesteld worden in het Epigrafisch Museum in Athene (onder de nummers EM 12745-7).

Deze beschadigde inscriptie laat zien tegen welke – soms onoverkomelijke – moeilijkheden epigrafen aanlopen. Een aanzienlijk deel van de letters is slecht of niet te lezen, wat problemen geeft bij de interpretatie. Daarnaast speelt ook de vraag hoe we de drie marmeren blokken met elkaar in verband moeten brengen. De namen op het monument (hier niet geciteerd) wijzen erop dat hier sprake is van een *polyandrion*, een staatsgraf ter ere van gesneuvelde Atheense soldaten, maar de precieze aanleiding is onbekend.²⁰

²⁰ Voor *polyandria*, zie de bijdrage van Onno van Nijf (2021) aan dit nummer. Peek, met Kyparissis verantwoordelijk voor de *editio princeps* (1932), vermoedt een verband met de slag bij Koroneia

Vanwege alle onduidelijkheden geven we hier niet alleen de tekst, maar ook een beknopt kritisch apparaat dat laat zien welke pogingen ondernomen zijn om de ontbrekende stukken van de puzzel te reconstrueren.

τλέμονες ἡοῖον ἀγῶνα μάχης τελέσαντες ἀέλπ[τος]
 φουχᾶς δαιμονίος ὀλέσατ' ἐμ πολέμοι·
 οὐ κατὰ δ[υσ]μενέ[ον ἀνδ]ρῶν σθένος, ἀλλά τις ἡμᾶς
 ἡμιθέον, θείαν [ἐς <h>οδὸ]ν ἀντιάσας,
 ἔβλαψεν· πρόφρον[~ -]δε δύσμαχον ἄγραν
 ἐχθροῖς θερεύσας [θέσφατον ἡ]υμετέροι
 σὺν κακοῖ ἐχσετέλεσσε, βροτοῖσι δὲ πᾶσι τὸ λοιπὸν
 φράζεσθαι λογίον πιστὸν ἔθεκε τέλος.

Ongelukkig, wat voor een strijd leverden jullie toen jullie onverhoopt het leven lieten in de oorlog door goddelijk ingrijpen. Niet de kracht van vijanden, maar een halfgod kwam op jullie pad (?) en zaaide verderf. Welwillend (?) joeg hij een prooi na die lastig was voor de vijanden en vervulde het orakel (?) met jullie nederlaag. Voor alle mensen in de toekomst maakte hij de vervulling van orakels een zekerheid.
 (IG I³, 1163)

In het epigram voor Anaxilas zagen we dat het monument sprak in de eerste persoon. In dit grafschrift worden de gesneuvelde soldaten aangesproken en beklaagd. De nederlaag is niet te wijten aan gebrek aan inzet of kracht, maar wordt toegeschreven aan een godheid. Een dergelijke *post eventum*-verklaring komen we vaker tegen in de Atheense geschiedenis.²¹ We kunnen die opvatten als een vorm van troost – zonder goddelijk ingrijpen hadden de Atheners wel gewonnen. Het is hierbij niet per se nodig om een specifieke godheid aan te wijzen.²²

Een ander punt is de uitkomst van een orakelspreuk, die de nederlaag al had voorspeld. Dit roept dan wel de vraag op waarom de Atheners ten strijde waren getrokken. Bowra beargumenteert dat het hier mogelijk om

in 447 v. Chr., waarbij de Atheners verloren van de Boiotiërs. Na Peek zijn interpretaties en aanvullingen gegeven door onder meer Bowra (1938); Reinhardt (1938); Mattingly (1963), die beweert dat deze inscriptie over de slag bij Delion (424 v.Chr.) gaat; Gronewald (1975) en Clairmont (1983). De laatste stelt dat de marmeren blokken de bovenste treden van een trap vormden, die uitliep op een terras met namenlijsten van de overledenen.

21 Herodotus meldt bijvoorbeeld dat Athene een nederlaag tegen Aegina toeschreef aan een godheid (5.87).

22 Peek (1932) stelt dat Trophonios de halfgod was en Bowra (1938: 83) stelt Orion voor.

een verkeerdt begrepen voorspelling gaat.²³ Deze zou zijn gegaan over wat Bowra interpreteert als ‘een onoverwinnelijke prooi’ (δύσμαχον ἄγραν), wat de Atheners beschouwd zouden hebben als een verwijzing naar henzelf. Na de ongelukkige afloop van de strijd bleek dat de Boiotiërs de onoverwinnelijke prooi waren. Op zich is dit een logische gedachtegang: Grieken gingen doorgaans niet de strijd aan zonder een gunstige voorspelling, en een nederlaag kon dan verklaard worden vanuit een verkeerde interpretatie. Er zijn echter wel bezwaren tegen Bowra’s voorstel. De belangrijkste is dat δύσμαχον niet ‘onoverwinnelijk’ betekent, maar ‘lastig om tegen te strijden’. Dat laatste hoeft echter met de hulp van een halfgod niet onmogelijk te zijn, en daarmee zou de prooi alsnog naar de Atheners zelf kunnen verwijzen. In onze vertaling hebben we voor deze laatste optie gekozen, maar door de beschadigingen van de tekst is een overtuigende oplossing onbereikbaar. Concluderend hebben we hier te maken met een inscriptie die overleden soldaten memoreert. De soldaten hebben een nederlaag geleden die niet te wijten was aan gebrek aan dapperheid, en waarschijnlijk viel het hen ook niet te verwijten dat ze zonder goede voortekens de strijd waren aangegaan.

3 Het epigram: van steen naar boek

Vanuit het klassieke opschrift ontwikkelde zich het genre van het literaire epigram, dat met name in de hellenistische en Romeinse periode populair werd. In deze epigrammen wordt gespeeld met conventionele elementen uit de versinscripties. De hellenistische dichteres Anyte componeerde bijvoorbeeld wijdingsepigrammen, maar dan ter ere van alledaagse objecten. Ook schreef zij grafschriften voor dode huisdieren en maakte daarbij gebruik van conventionele motieven uit grafepigrammen.²⁴ Als voorbeeld citeren we hier een grafepigram van een meisje voor haar sprinkhaan en cicade:

Ἀκρίδι, τᾶ κατ’ ἄρουραν ἀηδόνι, καὶ δρυοκοίτῃ
 τέττιγι ξυνὸν τύμβον ἔτευξε Μυρῶ,
 παρθένιον στάξασα κόρα δάκρυ· δισσὰ γὰρ αὐτᾶς
 παίγνι’ ὀδυσειθῆς ᾤχετ’ ἔχων Αἴδας.

²³ Bowra (1938: 82-85).

²⁴ Anytes werk is ons bekend via de *Anthologia Palatina*. Voor wijdingsepigrammen, zie *AP* 6.123 (wijgeschenk bij een speer) en *AP* 6.153 (wijgeschenk bij een ketel), en voor grafepigrammen voor dieren, zie ook *AP* 7.202 (bij de dood van een haan), 7.208 (bij de dood van een paard), 7.215 (bij de dood van een dolfijn).

Abbeelding 7. Of waren Anytes grafgedichtjes voor dieren tóch serieus bedoeld, net als deze grafzerkjes, die nu te bezichtigen zijn op het terras van café Poesiat & Kater in Amsterdam, dat gehuisvest is in een voormalig dierenasiel? Foto: Mathieu de Bakker.

Voor de sprinkhaan, de zangeres op het bouwland, en de in eiken wonende Cicade heeft Myro een gezamenlijk graf gemaakt, na het plengen van menig meisjestraan. Want haar beide huisdieren nam de onvermurw-bare Hades met zich mee.

(Anyte, *Anthologia Palatina* 7.190)

Net als in grafschriften uit de archaische en klassieke tijd worden de overledenen geprezen met fraaie omschrijvingen en wordt het verdriet om de doden expliciet verwoord. Maar dat het om twee veelvoorkomende insecten gaat geeft het gedichtje een ironische draai.

De verbanden tussen versinscripties en de handschriftelijk overgeleverde poëzie, hierboven al kort geïllustreerd aan de hand van het citaat van Tyrtaeus, staan sinds enige jaren in de belangstelling dankzij de bundels van Bing en Bruss (2007), Baumbach, Petrovic en Petrovic (2010), Sistakou en Rengakos (2016) en Henriksén (2019).²⁵ Baumbach, Petrovic en Petrovic wijzen er in hun inleiding op dat de plaatsgebondenheid van versinscripties hun waardering lange tijd in de weg heeft gestaan. Ze werden in tegenstelling tot hun literaire tegenhangers vooral geëvalueerd als teksten in dienst van een specifiek monument en niet onafhankelijk beoordeeld op hun esthetische en inhoudelijke waarde.

In de Oudheid werd het onderscheid tussen versinscripties op steen en op vergankelijk materiaal zoals papyrus minder scherp gemaakt. Dit blijkt onder

²⁵ Zie in deze bundels met name de bijdragen van Day (2007); Schmitz (2010); Vestrheim (2010); Fantuzzi (2010); Bakker (2016); Garulli (2016); Garulli (2019).

meer uit het gegeven dat we stilistische en inhoudelijke ontwikkelingen in het literaire epigram van de hellenistische en Romeinse tijd zien terugkeren in de versinscripties.²⁶ In het tweede deel van deze bijdrage behandelen we drie Atheense versinscripties waarin we kenmerken terugzien van de poëzie die we kennen uit de hellenistische en Romeinse tijd.

Het eerste voorbeeld betreft een grafinscriptie ter ere van de komedie-dichter en acteur Quintus Marcius Straton. We vinden deze inscriptie in de tuin van het Epigrafisch Museum, op een marmeren blok dat enigszins verdekt opgesteld staat aan de rechterkant gezien vanaf de ingang tot de tuin, onder een trap (zie afbeelding 8).

De inscriptie dateert vermoedelijk uit de 1ste of 2^e eeuw van onze jaartelling. In tegenstelling tot de versinscripties uit de archaische en klassieke tijd zien we dat de disticha inmiddels afgedrukt worden zoals wij uit onze uitgaven gewend zijn, met inachtneming van verseinde en inspringsing bij de pentameter. Dit weerspiegelt de ontwikkeling van editoriale technieken die terug te voeren zijn op de activiteiten van de Alexandrijnse geleerden.

Τῆιδε Μενανδρείων ἐπέων δεδαηκότα πάσας
 τύξιας εὐιέροις ἀγλαὸν ἐν θυμέλαις
 ἐκτέρισαν θεράποντες ἀερσίφρονος Διονύσου
 αὐτῶι κισσοφόρῳι τοῦτο χαριζόμενοι·
 τοιγὰρ ὅσοι Βρομίῳι Παφίηι τε νέοι μεμέλησθε
 δευόμεν[ον] γεράων μὴ παρανεῖσθε τάφον,
 ἀλλὰ παραστείχοντες ἢ οὐνομα κλεινὸν ὀμαρτῆι
 βωστρέετ' ἢ ῥαδινὰς συμπλαταγεῖτε χέρας.

Vacat 0,075

προσεννέπω Στράτωνα καὶ τιμῶ κρότῳι.

Hier werd de man, bedreven in alle kneepjes van de verzen van Menander en een ster in de heilige orchestra, eervol begraven door de dienaren van de vrolijkstemmende Dionysus, die dit [monument] aan de klimopdrager zelf schonken. Daarom, jongens aan wie Dionysus en Aphrodite gehecht zijn, laat het graf bij het passeren niet verstoken van eerbewijs, maar loop erlangs en roep tegelijk zijn beroemde naam of klap je lenige handen samen in applaus: 'Ik roep Straton aan en eer hem met applaus.'

(*IG II-III, 12664*)

²⁶ Bettenworth (2007) behandelt enkele saillante voorbeelden.

Afbeelding 8. Grafinscriptie ter ere van komediedichter Quintus Marcius Straton. Foto: Merel van Gulik. Ephorate of Antiquities of the city of Athens – Epigraphical Museum. Copyright © Hellenic Ministry of Culture and Sports Archaeological Receipts Fund. (N. 3028/2002).

In dit gedicht, dat de voorbijganger direct aanspreekt, wordt een belangrijke conventie uit het traditionele grafepigram omgedraaid. In plaats van stil te staan en te rouwen om de dode (zie de formule $\sigma\tau\acute{\epsilon}\theta\iota : \kappa\alpha\iota \omicron\kappa\tau\iota\rho\nu$ 'blijf staan en ween' bij het epigram voor Kroisos hierboven), wordt de voorbijganger aangespoord om langs te lopen en zo veel mogelijk geluid te maken. Hij moet de naam Straton laten klinken onder luid applaus. Dat het hier eerder om een burleske groet dan een serieuze rouwklacht gaat, blijkt uit de specificatie van de voorbijgangers als 'jongens aan wie Dionysus (de 'Bromios') en Aphrodite (de 'Paphische') gehecht zijn.' Wellicht zinspeelt de dichter van het epigram hier op populaire thema's bekend uit het werk van Straton en zijn grote voorbeeld Menander. Tot slot zien we dat de dichter de uitroep aan het slot in jambisch metrum plaatst. Dit kunnen we opvatten als een subtiel eerbewijs voor het dramagenre dat Straton beoefende, waarvan de jambische trimeter de belangrijkste versmaat was.²⁷

²⁷ Plutarchus verwijst in zijn *Moralia* naar een overwinning behaald door een komediedichter genaamd Straton (*Quaestiones Convivales*, *Moralia* 673C). Omdat er in een inscriptie rechts van het epigram gewag gemaakt wordt van overwinningen behaald door Straton en een collegadichter

Een vergelijkbaar spel met metriek vinden we in een van de meest spectaculaire versinscripties uit Athene. Het betreft een hymne ter ere van Asklepios opgesteld door een zekere Diofantos uit Athene en geïnscribeerd in een marmeren zuil.²⁸ De inscriptie is aan het eind van de negentiende eeuw gevonden in de buurt van het Asklepios-heiligdom op de zuidhelling van de Akropolis en staat daar samen met enkele andere fraaie inscripties onder een afdak (zie afbeelding 9). De inscriptie stamt uit de tweede eeuw van onze jaartelling.²⁹ We drukken de tekst hier af inclusief twee asterisken, die gebruikt worden om de strofen te scheiden.

- Διοφάντου Δ³⁰ Σφητ(τίου)
- 1 τάδε σοὶ ζάκορος φίλιος λέγω·
 Ἀσκληπιέ, Λητοίδου πάι,
 πῶς χρύσειον ἐς δόμον ἴξομαι
 τὸν σὸν, μάκαρ ὦ πεποθημένε,
- 5 θεία κεφαλά, πόδας οὐκ ἔχων,
 οἷς τὸ πρὶν ἐς ἱερὸν ἤλυθον,
 εἰ μὴ σὺ πρόφρων ἐθέλεις ἐμέ
 ἰασάμενος <π>άλιν εἰσάγειν,
 ὅππως σ' ἐσίδω, τὸν ἐμὸν θεόν,
- 10 τὸν φαιδρότερον χθονὸς εἰαρινᾶς;
 * *vac. o.04*
 τάδε σοὶ Διόφαντος ἐπεύχομαι·
 σῶσόν με, μάκαρ, σθENAρῶτατε,
 ἰασάμενος ποδάγραν κακὴν,
 πρὸς σοῦ πατρός, ὦ μεγαλ' εὐχομαι·
- 15 οὐ γὰρ τις ἐπιχθονίων βροτῶν
 τοιῶνδε πόροι λύσιν ἀλγέων.
 μόνος εἶ σύ, μάκαρ θεῖε, σθένων·
 σὲ γὰρ θεοὶ οἱ πανυπείροχοι
 δῶρον μέγα, τὸν φιλελήμονα,
- 20 θνητοῖς ἔπορον, λύσιν ἀλγέων.
 * *vac. o.05*

genaamd Titianos zou het heel goed om dezelfde dichter kunnen gaan. We danken voor deze informatie Aniek van den Eersten, die een essay schreef over deze inscriptie.

28 Traill (1997: 77) en Girone (1998: 34) wijzen erop dat deze Diofantos misschien dezelfde is als de Diofantos in *IG II-III, 1774* (regel 10-11), die een politieke functie vervulde in Athene in 167-168.

29 Bonefas (1993: 103) baseert zich onder andere op de vorm van de letters.

30 De antisigma (omgekeerde lunaire sigma) wordt in deze periode gebruikt om aan te geven dat de naam van de vader dezelfde is. Hier dus Diofantos, zoon van Diofantos. Zie McLean (2002: 95).

[τρίσιμ]ακαρ, ὦ Παιᾶν Ἀσκληπιέ, σῆς ὑπὸ τέχνης
 [ιᾱ]θεῖς Διόφαντος ἀνίατον κακὸν ἔλκος·
 οὐκέτι καρκινόπους ἐσορώμενος οὐδ' ἐπ' ἀκάνθας
 ὡς ἀγρίας βαίνων, ἀλλ' ἄρτίπος, ὥσπερ ὑπέστης.

Van Diofantos, zoon van Diofantos, uit de *deme* Sphettos. Dit zeg ik tot u als geliefde tempeldienaar: Asklepios, zoon van de zoon van Leto, hoe zal ik naar uw gouden tempel gaan, gelukzalige, naar wie ik zeer verlang, mijn dierbare god, zonder de voeten waarmee ik eerder naar uw heiligdom kwam, tenzij u mij gunstig gezind bent en wilt genezen en weer naar binnen leiden. Zodat ik u kan zien, mijn god, u, die feller straalt dan het land in de lente. Dit vraag ik, Diofantos, u in gebed, red mij, gelukzalige, allermachtigste, door mijn kwade jicht te genezen, in naam van uw vader, tot wie ik luid bid: want niemand van de aardse stervelingen kan verlossing geven van zulke kwellingen. Slechts u, gelukzalige godheid, heeft de kracht: want de oppermachtige goden gaven u, god van compassie, als groot geschenk aan de stervelingen, als verlosser van kwellingen. Driewerf gelukzalig, o Paiaan Asklepios, door uw kunde ben ik, Diofantos, genezen van een ongeneeslijke, ellendige kwaal: niet meer word ik bekeken alsof ik loop als een krab, en ook niet alsof ik over wilde doornen loop, maar met rechte pas, zoals u heeft beloofd.³¹

(IG II-III, 4514)

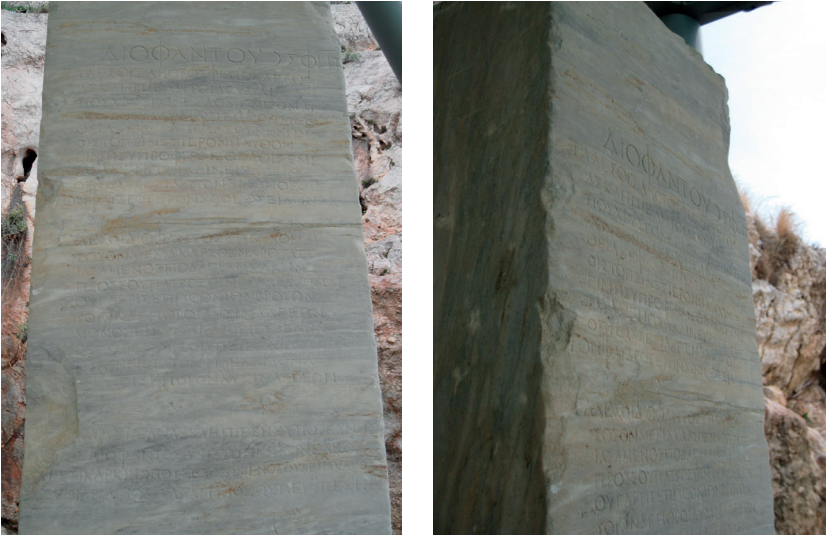
In dit gedicht bidt Diofantos tot de god van wie hij als 'dienaar' (ζάκορος) de tempel beheert om genezing van zijn jicht en weet deze ook te verkrijgen.³² We kunnen de inscriptie daarmee opvatten als een wijgeschenk waarmee de genezen patiënt de godheid bedankt. Meestal betrof zo'n votiefgeschenk een afbeelding van het genezen lichaamsdeel, maar in dit geval gaat het om een gedicht waarin het gebed en de gevraagde genezing van de god zijn beschreven.³³

Het gedicht valt in twee delen uiteen. In de eerste twee strofes (1-21) bidt Diofantos tot Asklepios om genezing. In de laatste strofe (21-24) bedankt hij

31 De meest recente uitgave van de tekst met Italiaanse vertaling en kort commentaar is van de hand van Girone (1998: 31-5). Zie voor een Engelse vertaling met uitgebreid commentaar ook Bonefas (1993: 103-127).

32 Waarschijnlijk betrof het hier een prestigieuze functie die alleen weggelegd was voor mensen uit de hogere klassen van de samenleving. Zij moesten toezien op het onderhoud van het heiligdom en dagelijks functioneren van de cultus. Zie Aleshire (1989: 58-60; 87-88).

33 Hierin was Diofantos overigens niet uniek. Het opstellen van inscripties van hymnen, zoals paianen, kwam vaker voor, zowel in Athene als elders (IG II-III, 4533). Zie Rutherford (2001: 39-42).

Afbeelding 9. De Diofantos-inscriptie met de hymne ter ere van Asklepios.

Foto's: Ann-Christine Sander (links) en Niels Koopman (rechts). Ephorate of Antiquities of the city of Athens - South Slope of the Acropolis, Asklepieion. Copyright © Hellenic Ministry of Culture and Sports/Organization of Cultural Resources Development. (N. 3028/2002).

de god voor de genezing die hij heeft bewerkstelligd. De eerste strofe (1-10) bevat de aanroep van de god (2) en een retorische vraag (3-10), die duidelijk maakt dat Diofantos niet in staat is om naar de tempel van Asklepios te komen omdat hij niet kan lopen. In de tweede strofe (11-20) roept Diofantos de godheid opnieuw aan, en doet zijn verzoek om genezing van zijn jicht (ποδάγρα, 11-14).³⁴ Hij bidt tot Apollo (14), maar vooral tot Asklepios, omdat hij de enige is die genezing kan brengen (15-20). Uit verzen 15-16 kan wellicht worden opgemaakt dat Diofantos eerder hulp heeft gezocht bij artsen, maar dat die hem niet hebben kunnen genezen.³⁵ De nadruk ligt in deze laatste verzen op de superioriteit van Asklepios ten opzichte van de sterfelijke artsen (ἐπιχθονίων βροτῶν, 15).

Het metrum van de eerste twee strofen is anapestisch, maar er is sprake van catalexis (weglating van het laatste korte element) zodat een jambisch slot ontstaat (σσ-, υυ-, υυ-, υ-).³⁶ Bremer spreekt in dit verband van 'hink-

³⁴ Zie voor een bespreking van de medische details Nuki en Simkin (2006) en Prêtre en Charlier (2009: 202).

³⁵ Wickkiser (2007: 30).

³⁶ Girone (1998: 31). Zie voor andere mogelijkheden Bonefas (1993: 117-119).

anapesten'.³⁷ Met deze hinkanapesten lijkt de dichter zijn kreupelheid te imiteren, wellicht met een komische bedoeling.³⁸ De laatste strofe (21-24) bevat vier dactylische hexameters. Hiermee benadrukt de dichter zijn hervonden tred na de genezing. Deze vier verzen bevatten geen *verbum finitum*. Wellicht moet men [τρίσιμ]ακαρ opvatten als 'ik prijs/noem u driewerf gelukzalig'.³⁹ Het blijft onduidelijk hoe de genezing heeft plaatsgevonden, maar dat er goddelijke krachten achter schuilgaan wordt wel duidelijk, aangezien er sprake was van een 'ongeneeslijke kwaal' (ἀνίατον ... ἔλκος, 22). Het adjectief ἀρτίπος (24) komt uit *Odyssee* 8.310, waar de snelle Ares gecontrasteerd wordt met de lamme Hefaistos (χωλὸν ἔόντα, 8.308). Asklepios heeft er dus voor gezorgd dat Diofantos, die eerder zo lam als Hefaistos was (οὐδ' ἐπ' ἀκάνθας / ὡς ἀγρίας βαινῶν, 23-24), nu net zo snel als Ares is.

De hymne van Diofantos behoort tot het genre van de zogenaamde paiaan. Dit is een gebed of lied, in de eerste persoon, gericht aan een god die met 'Paiaan' wordt aangesproken. In Diofantos' hymne is deze god Asklepios, maar paianen kunnen ook tot andere goden worden gericht, zoals Apollo. Er wordt dan gebeden om veiligheid, orde en genezing. Paianen vallen in twee typen uiteen, namelijk smeekbeden om onheil af te weren – apotropaeïsche paianen – en dankliederen wanneer het onheil is afgeweerd.⁴⁰ De hymne van Diofantos is een combinatie van beide. De eerste twee strofen lijken op een apotropaeïsche paiaan, waarin de tempeldienaar vraagt om genezing, de derde strofe op een danklied, waarin hij jubelt over zijn beterschap en Asklepios bedankt.

37 Bremer (1998: 516); zo ook Melfi (2010: 322).

38 Volgens sommigen bestaat er een verband tussen deze inscriptie en Lucianus' *Podagra*, een komische parodie op een tragedie. Het gebruik van hinkanapesten (in verzen 87-111) en de woordelijke overeenkomsten tussen verzen 129-148 (een zogenaamde hymne van het koor op de godin Podagra met het verzoek of zij wil verschijnen, gevolgd door haar verschijning en antwoord) en deze inscriptie zouden aangeven dat Lucianus de hymne van Diofantos wil parodiëren. Zie Bonefas (1993: 119-122) en Karavas (2005: 307-309).

39 Het supplement [τρίσιμ]ακαρ is vrijwel zeker correct, aangezien op de steen ruimte is voor vijf letters. Ook op tekstinterne gronden is τρισμακαρ het meest verkieslijk, want Asklepios is drie keer eerder in het gedicht met μάκαρ aangesproken (4; 12; 17). Sommigen laten τρισμακαρ op Diofantos slaan (zie Bonefas 1993: 114-115).

40 Rutherford (1994-1995: 117); Rutherford (2001: 7; 55). Beide typen paiaan komen al in de *Ilias* voor, namelijk wanneer de Grieken de boze Apollo genadig proberen te stemmen (1.473) en wanneer Achilles zijn vrienden aanspoort een paiaan te zingen na zijn overwinning op Hektor (22.391).

Volgens Rutherford kwamen paianen in allerlei vormen voor, variërend van de simpele kreet ἦ παῖάν tot koorliederen met een complexe narratieve structuur. De hymne van Diofantos bevindt zich tussen de twee uitersten in. Het betreft een individueel gebed, maar bevat formele hymnische elementen, zoals de genealogie (2) en de encomiastische epitheta waarmee de god – nadrukkelijk in de *Du-stil* – wordt aangesproken. De narratieve structuur die we kennen uit koorliederen ontbreekt echter. Daarnaast lijkt ook Diofantos' hymne te spelen met bepaalde conventies. In hymnen zegt de spreker doorgaans naar het heiligdom van de god gekomen te zijn om hem of haar te prijzen of een verzoek te doen.⁴¹ Diofantos kan door zijn jicht juist niet naar het heiligdom komen. Deze omkering van een conventie geeft ook dit gedicht een ironische draai.

De steen met Diofantos' hymne stond opgesteld bij het Atheense Asklepios-heiligdom. Zieken kwamen hierheen in de hoop op genezing van hun ziekte. Ze legden zich te ruste in het complex in de hoop op een droom waarin de god zou verschijnen.⁴² Priesters interpreteerden de droom en schreven eventueel een behandeling voor. Dat Asklepios aan Diofantos genezing 'heeft beloofd' (ὥσπερ ὑπέστυς, 24), lijkt naar dit ritueel te verwijzen: een droomverschijning was de gebruikelijke manier voor de god om een belofte te doen.⁴³ Al in de Oudheid werd door sommigen met ongelooft op deze procedure gereageerd. Aristofanes maakt dit ritueel bijvoorbeeld belachelijk in zijn komedie *Plutus*, waarin de god van de rijkdom moet worden genezen van zijn blindheid (633-647).⁴⁴ Blaškiewicz stelt dat in de Asklepiosheiligdommen inscripties met beschrijvingen van goddelijke gezangen (zogeheten *iamata*) werden opgesteld om het geloof van de patiënten in de genezende krachten van de godheid te versterken.⁴⁵ De hymne van Diofantos past in deze trend, aangezien ze zijn genezing bejubelt en Asklepios' helende krachten prijst. Geen enkele sterfelijke dokter had Diofantos' jicht immers kunnen genezen (15-16).

41 Bijvoorbeeld Pindarus' *Paiaan* 6 (fragment 52f.9-15 Race).

42 Voor de archeologie van het Atheense Asklepiosheiligdom, zie Hurwit (1999: 219-221).

43 Renberg (2017: 183-184).

44 Kritiek op de procedure kon worden gepareerd door propaganda vanuit het heiligdom. Een inscriptie uit Epidauros (*IG IV²,1 121.33-41*) beschrijft hoe een vrouw die droomgezangen van Asklepios ongeloofwaardig vond zelf in Epidauros werd genezen door een droom. Asklepios droeg haar wel op om een boete voor ongeloofwaardigheid te betalen.

45 Blaškiewicz (2014: 56).

Afbeelding 10. De boog van Hadrianus met inscriptie aan beide zijden.
Foto's: Henk Ligtenbarg.

Als uitsmijter behandelen we de misschien wel bekendste versinscriptie uit Athene. Ook deze stamt uit de tweede eeuw en staat genoteerd aan weerszijden boven de onderdoorgang van de Boog van Hadrianus (zie afbeelding 10).

Aan de kant van de Akropolis:

αἶδ' εἶς' Ἀθῆναι Θήσεως ἢ πρὶν πόλις

Hier ligt Athene de oude stad van Theseus

Aan de kant van het Olympieion:

αἶδ' εἶς' Ἀδριανοῦ καὶ οὐ Θήσεως πόλις

Hier ligt de stad van Hadrianus en niet van Theseus

(IG II-III, 5185)

Deze inscriptie valt op vanwege de jambische trimeter, waar je bij een ere-inscriptie eerder een hexameter of distichon verwacht. Er blijkt echter sprake te zijn van een literair spel, dat opgemerkt werd door Vanderpool.⁴⁶ Dankzij Strabo's *Geografie* (3.5.5; 9.1.6) weten we dat in de buurt van de Isthmus in deze tijd een zuil stond met een inscriptie die de grens aangaf tussen Ionisch en Dorisch Griekenland. De inscriptie luidde aan de oostzijde: τὰδ' οὐχὶ Πελοπόννησος ἀλλ' Ἴωνία ('Dit is niet de Peloponnesus, maar Ionië'), en aan de westzijde: τὰδ' ἐστὶ Πελοπόννησος οὐκ Ἴωνία ('Dit is de Peloponnesus, niet Ionië'). Net als bij de Boog van Hadrianus zijn de verzen van de inscriptie bij de Isthmus jambisch. Plutarchus beweert

⁴⁶ Vanderpool (1970: 44).

dat de mythische Atheense koning Theseus deze zuil heeft opgesteld na zijn verovering van het Dorische Megara (*Leven van Theseus* 25.3-4). De toespeling op deze inscriptie stelt ons in staat om de Boog van Hadrianus te interpreteren als een monumentale grenssteen (een zogeheten *horos*), waarmee de Romeinse keizer de grens aangaf tussen het oude Athene, dat eens aangewezen was door Theseus als centrale stad van Attica (Thucydides 2.15.2), en het nieuwe Athene, dat onder zijn leiding gebouwd werd. Aan 'zijn kant' van de boog voltooide Hadrianus immers de bouw van het heiligdom van Zeus Olympius en doopte het met de naam 'Hadrianeion' om tot een centrum voor de keizercultus. Dit paste in het ambitieuze bouwprogramma van Hadrianus, die Athene van provinciestad tot tweede stad van zijn rijk wilde verheffen en de leiding gaf over een panhelleense bond waarvan de meeste Griekse steden in het oostelijk deel van het Romeinse rijk lid werden. Zo liet hij in Athene ook een omvangrijke bibliotheek en een Pantheon bouwen. De inscriptie op zijn boog draagt uit dat hij zichzelf propageerde als een ware opvolger van de mythische koning Theseus. Waar deze Athene tot centrale stad van Attica maakte, verklaarde Hadrianus haar tot centrum van de Griekse wereld. Het is karakteristiek voor deze keizer – een groot kenner van de Griekse literatuur – dat hij via een versinscriptie alludeerde op een ander, bekend monument en zodoende zijn stempel plaatste op de stad.⁴⁷

4 Conclusie

In deze bijdrage hebben we enige versinscripties behandeld die je tijdens een bezoek aan Athene kunt bezichtigen. De rode lijn is dat deze poëzie op steen geëvalueerd moet worden in het verlengde van de Griekse poëzie die we kennen via de handschriftelijke overlevering en niet alleen van waarde is binnen haar directe monumentale context of afgedaan moet worden als sublitterair. De versinscripties laten zien wat voor boodschappen de opstellers van monumenten wilden uitdragen en wat voor ideeën zij wensten te vereeuwigen. Zij geven daarmee ook een aanwijzing over de vraag waarom de literatuur van het antieke Griekenland bewaard is gebleven: een sterk gevoelde wens tot behoud en commemoratie, of dit nu dappere daden, piëteit jegens de goden, of nobele gedachten betrof, lijkt hieraan ten grondslag te liggen.

47 Voor een uitgebreide behandeling van de grote invloed van keizer Hadrianus op Athene, zie Spawforth en Walker (1985).

Bibliografie⁴⁸

- Aleshire, S.B. 1989. *The Athenian Asklepieion. The people, their dedications, and the inventories*, Amsterdam.
- Baba, K. 1984. 'On Kerameikos Inv. I 388 (SEG XXII, 79). A note on the formation of the Athenian Metic-status', *Annual of the British School at Athens* 79, 1-5.
- Bakker, E.J. 2016. 'Archaic Epigram and the Seal of Theognis', in E. Sistakou en A. Rengakos (eds), 195-213.
- Bakker, M.P. de. 2021. 'Inscripties lezen. Schrift en taal van de epigrafie', *Lampas* 54, 137-160.
- Baltes, E.P. 2020. 'A Monumental Stepped Statue Base in the Athenian Agora', *Hesperia* 89, 339-377.
- Baumbach, M., A. Petrovic en I. Petrovic (eds). 2010. *Archaic and Classical Greek Epigram*, Cambridge.
- Bettenworth, A. 2007. 'The Mutual Influence of Inscribed and Literary Epigram', in P. Bing en J.S. Bruss (eds), 69-93.
- Bing, P. en J.S. Bruss (eds). 2007. *Brill's Companion to Hellenistic Epigram*, Leiden en Boston.
- Bing, P. en J.S. Bruss. 2007. 'Introduction', in P. Bing en J.S. Bruss (eds), 1-26.
- Blaśkiewicz, M. 2014. 'Healing Dreams at Epidaurus. Analysis and interpretation of the Epidaurian *iamata*', *Miscellanea Anthropologica et Sociologica* 15, 54-69.
- Bonefas, S.L. 1993. *Ie paian: Hymns for Asklepios*, dissertatie University of Texas.
- Bowra, C.M. 1938. 'The Epigram on the Fallen of Coronea', *Classical Quarterly* 32, 80-88.
- Bremer, J.M. 1998. 'Greek Cultic Poetry. Some ideas behind a forthcoming edition', *Mnemosyne* 51, 513-24.
- Clairmont, C.W. 1983. *Patrios Nomos. Public burial in Athens during the fifth and fourth centuries B.C. The archaeological, epigraphic-literary, and historical evidence*, Oxford.
- Day, J.W. 2007. 'Poems on Stone. The inscribed antecedents of Hellenistic epigram', in P. Bing en J.S. Bruss (eds), 27-47.
- Fantuzzi, M. 2010. 'Typologies of Variation on a Theme in Archaic and Classical Metrical Inscriptions', in M. Baumbach, A. Petrovic en I. Petrovic (eds), 289-310.
- Flensted-Jensen, P., T.H. Nielsen en L. Rubinstein (eds). 2000. *Polis and Politics. Studies in ancient Greek history presented to Mogens Herman Hansen*, Kopenhagen.

48 Een overzicht van de gebruikte afkortingen voor epigrafische publicaties is te vinden in het bibliografisch en heuristisch overzicht aan het eind van dit Lampasnummer.

- Garulli, V. 2016. 'Playing with Language in Everyday Poetry. *Hapax legomena* in inscribed funerary epigrams', in E. Sistakou en A. Rengakos (eds), 323-334.
- Garulli, V. 2019. 'The Development of Epigram into a Literary Genre', in C. Henriksén (ed.), 267-286.
- Girone, M. 1998. Ἰάματα. *Guarigioni Miracolose di Asclepio in Testi Epigrafici*, Bari.
- González González, M. 2019. *Funerary Epigrams of Ancient Greece. Reflections on literature, society and religion*, Londen.
- Gronewald, M. 1975. 'Zum Epigramm auf die Gefallenen bei Koroneia (Peek, Griech. Versinschriften 17; Griech. Grabgedichte 10)', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 17, 82-84.
- Hansen, P.A. (ed.) 1983-1989. *Carmina Epigraphica Graeca*, Berlijn en New York.
- Hedrick Jr., Ch. W. 1999. 'Democracy and the Athenian Epigraphical Habit', *Hesperia* 68, 387-439.
- Henriksén, C. (ed.) 2019. *A Companion to Ancient Epigram*, Hoboken (NJ).
- Hurwit, J.M. 1999. *The Athenian Acropolis. History, mythology, and archaeology from the Neolithic era to the present*, Cambridge.
- Karavas, O. 2005. *Lucien et la Tragédie*, Berlijn.
- Kyparissis, N. en W. Peek. 1932. 'Zwei attische Kriegergräber', *Athenische Mitteilungen* 57, 142-150.
- Mattingly, H.B. 1963. 'The growth of Athenian Imperialism', *Historia* 12, 253-273.
- McLean, B.H. 2002. *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.–A.D. 337)*, Ann Arbor.
- Melfi, M. 2010. 'Ritual Spaces and Performances in the Asklepieia of Roman Greece', *The Annual of the British School at Athens* 105, 317-38.
- Nijf, O.M. van. 2021. 'Grafinscripties', *Lampas* 54, 39-65.
- Nijf, O.M. van. 2021. 'Saxa Loquuntur. Bibliografisch en heuristisch overzicht', *Lampas* 54, 161-171.
- Nuki, G. en P.A. Simkin. 2006. 'A Concise History of Gout and Hyperuricemia and Their Treatment', *Arthritis Research & Therapy*, <https://doi.org/10.1186/ar1906> (geraadpleegd op 1 mei 2019).
- Peek, W. 1933. 'Das Epigramm auf die Gefallenen von Koroneia', *Hermes* 68, 353-356.
- Peek, W. 1934. 'Eine antike Konjektur in dem Epigram auf die Gefallenen von Koroneia', *Athenische Mitteilungen* 59, 252-256.
- Peek, W. (ed.) 1955. *Griechische Vers-Inschriften. Band I. Grab-Epigramme*, Berlijn.
- Peek, W. 1960. *Griechische Grabgedichte*, Darmstadt.
- Petrovic, A. 2007. 'Inscribed Epigram in Pre-Hellenistic Literary Sources', in P. Bing en J.S. Bruss (eds), 49-68.
- Prêtre, C. en Ph. Charlier. 2009. *Maladies humaines, thérapies divines. Analyse épigraphique et paléopathologique de textes de guérison grecs*, Villeneuve d'Ascq.

- Raaflaub, K.A. 2000. 'Zeus Eleutherios, Dionysos the Liberator, and the Athenian Tyrannicides. Anachronistic uses of Fifth-Century political concepts', in P. Flensted-Jensen, T.H. Nielsen en L. Rubinstein (eds), Kopenhagen, 249-275.
- Reinhardt, K. 1938. 'Zum Epigramm auf die Gefallenen von Koroneia', *Hermes* 73, 234-237.
- Renberg, G.H. 2017. *Where Dreams May Come. Incubation sanctuaries in the Greco-Roman world. Volume 1*, Leiden.
- Rutherford, I. 1994-1995. 'Apollo in Ivy. The tragic paeon', *Arion* 3, 112-135.
- Rutherford, I. 2001. *Pindar's Paeans. A reading of the fragments with a survey of the genre*, Oxford.
- Schmitz, T.A. 2010. 'Speaker and Addressee in Early Greek Epigram and Lyric', in M. Baumbach, A. Petrovic en I. Petrovic (eds), 25-41.
- Sistakou, E. en A. Rengakos (eds). 2016. *Dialect, Diction, and Style in Greek Literary and Inscribed Epigram*, Berlijn en Boston.
- Spawforth, A.J. en S. Walker. 1985. 'The World of the Panhellenion. I. Athens and Eleusis', *Journal of Roman Studies* 75, 78-104.
- Thonemann, P. 2016. 'Croesus and the Oracles', *Journal of Hellenic Studies* 136, 152-167.
- Threatte, L. 1980. *The Grammar of Attic Inscriptions. Volume I. Phonology*, Berlijn en New York.
- Traill, J.S. 1997. *Persons of Ancient Athens. Volume 6. DIONYSIPPOS to ERA-*, Toronto.
- Tueller, M.A. 2010. 'The Passer-by in Archaic and Classical Epigram', in M. Baumbach, A. Petrovic en I. Petrovic (eds), 42-60.
- Tybout, R. 2003. 'Naar een andere wereld. Verkenningen van het Griekse grafepigram op steen', *Lampas* 36, 329-377.
- Vanderpool, E. 1970. 'Some Attic Inscriptions', *Hesperia* 39, 40-46.
- Vestrheim, G. 2010. 'Voice in Sepulchral Epigrams. Some remarks on the use of first and second person in sepulchral epigrams, and a comparison with lyric poetry', in M. Baumbach, A. Petrovic en I. Petrovic (eds), 61-78.
- Wickkiser, B. L. 2007. 'Chronicles of Chronic Cases and Tools of the Trade at Asklepieia', *Archiv für Religionsgeschichte* 8, 25-40.
- Whitehead, D. 1977. *The Ideology of het Athenian Metec*, Cambridge.
- Willemsen, F.M. 1963. 'Archaische Grabmalbasen aus der Athener Stadtmauer', *Athenische Mitteilungen* 78, 104- 153.

Over de auteurs

Mathieu de Bakker doceert aan de opleiding Griekse en Latijnse Taal en Cultuur van de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast is hij samen met Onno van Nijf verantwoordelijk voor de jaarlijkse epigrafie-excursie van OIKOS naar Athene voor masterstudenten en promovendi. Hij heeft gepubliceerd op het terrein van de Griekse geschiedschrijving en de redenaars, en is co-auteur van de recent verschenen *Cambridge Grammar of Classical Greek*.

Niels Koopman is docent Klassieke Talen aan Het 4e Gymnasium in Amsterdam. In 2014 is hij aan de Universiteit van Amsterdam gepromoveerd op een proefschrift over Oudgriekse *ekphrasis*. Het daarop gebaseerde boek *Ancient Greek Ekphrasis. Between description and narration* verscheen in 2018 bij Brill.

Paul van Uum is werkzaam als vakdidacticus Klassieke Talen op de Radboud Docenten Academie (Nijmegen) en als docent op het Trinitas Gymnasium (Almere). Hij promoveerde in 2013 op een proefschrift over de Griekse tragedie. Ook is hij mede-auteur van *Selfie met Sappho*, het meest recente visiedocument over de inhoud van de schoolvakken Latijn en Grieks.

Saskia Willigers heeft Grieks en Latijn aan de Universiteit van Amsterdam gestudeerd. Hier heeft zij ook, onder begeleiding van Irene de Jong, haar proefschrift 'Narrative Authority: From Epic to Drama' geschreven, dat zij succesvol verdedigd heeft in januari 2017. Momenteel is zij adviseur onderzoek en analyse bij het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat.